
MUYASSAR IBROHIMOVA,
*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktoranti*

DUNYO OBRAZINING TARIXIY TAKOMILI VA QADIMIY MANBALARDAGI BADIY IFODASI

Annotatsiya: *Dunyo dastavval, xalq og'zaki ijodida bizni o'rab turgan atrof-olam mazmunida qo'llanilib, so'ng o'zida keng ma'no qatlamiga ega timsolga aylanadi. Mazkur maqolada dunyoning so'z sifatida paydo bo'lishi va ushbu so'zning obraz darajasida shakllanish bosqichlari, lug'atlardagi ifodasi tadqiq etiladi.*

Kalit so'zlar: *lug'at, bitiktosh, doston, maqol, badiiy timsol, xalq og'zaki ijodi, mif.*

Аннотация: *Вначале мир используется в фольклоре в контексте окружающего нас мира, а затем становится символом с широким смысловым пластом. В данной статье рассматривается возникновение мира как слова, этапы формирования этого слова на уровне образа и его выражение в словарях.*

Ключевые слова: *словарь, эпитафия, эпос, пословица, художественный образ, фольклор, миф.*

Abstract: *At first, the world is used in folklore in the context of the world around us, and then it becomes a symbol with a wide semantic layer. This article discusses the emergence of the world as a word, the stages of the formation of this word at the level of the image and its expression in dictionaries.*

Key words: *dictionary, epitaph, epic, proverb, artistic image, folklore, myth*

Turkiy xalqlar adabiyoti she'riy obrazlarning ko'pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Poetik obrazlar orasida, ayniqsa, dunyo timsoli o'ziga xosligi, real turmush manzaralari bilan bog'liqligiga ko'ra ham ajralib turadi. Mumtoz she'riyatda dunyo ramzining yuzaga kelishi Sharq xalqlari ijtimoiy-maishiy turmush tarzi, ma'naviy-ruhiy dunyosi, mifologik tasavvurlari bilan uzviy bog'liqdir.

“Dunyo” asli arabcha so'z bo'lib, turkiy tildagi muqobillari ham adabiyotda ancha ilgari paydo bo'lgan. Masalan, ilk yozma turkiy manbalarda dunyo ajun, ochun, balbal, olam tarzida uchraydi. Bu so'zning badiiy ijodda, she'riyatda obraz sifatida shakllanishi xalq og'zaki ijodidan boshlangan, desak xato bo'lmaydi. Lug'atlarda dunyo – borliq, zamona, [1.112] koinot, hayot, boylik, mol-mulk, taqdir, [2.130] kabi bir qator so'zlar bilan izohlangan. Ammo dunyo kalimasi boshqa ma'nodoshlariga nisbatan anchayin kengroq ma'nolarni bildiradi. “Ochun” bilan “getiy”ni hisobga olmasak, “olam” so'zining ma'nosini aniqlash uchun uni “koinot”, “jahon” va “dunyo” so'zlari bilan qiyoslashimiz kerak bo'ladi. Moddiy va sezish mumkin bo'lgan tabiiy mavjudotning hammasi koinotga kiradi. Fazo ham muhit sifatida koinot tarkibidadir. “Koinot”ning asl lug'aviy ma'nosi bo'luvchi, ya'ni vujudga keluvchi narsalardir. Binobarin, koinot azaliy emas, ya'ni ma'lum bir vaqtda paydo bo'lgan va doim o'zgarishda.

Dunyo deganda inson hayoti bilan bog'liq tabiiy va sun'iy mavjudot tushuniladi. Shuning uchun, dunyo so'zi boylik, mol-u mulk ma'nosida ham qo'llaniladi. "Jahon" so'zida "koinot" bilan "dunyo"ga xos xususiylik yo'q va u "olam" so'zining eng yaqin ma'nodosh sifatida ham ishlatiladi. [3.83] "G'iyos-ul-lug'at"da esa dunyo "ochil", "ufq", "anfus" ko'rinishlarida ham uchrashini yozilgan. Asli shoshilish ma'nosini anglatadigan "ochil" [4.20] mumtoz adabiyotda oxiratga nisbatan ishora mazmunini ham ifodalagan. "Ufq" ekvatoridan Tisin kengligigacha bo'lgan butun dunyoni, ya'ni birinchi iqlimning boshidan yettinchi iqlimning oxirigacha bo'lgan olamni bildiradi. Osmon chekkasi ma'nosini anglatuvchi ufqni keng ochiq maydonda uzoqdan ko'rish mumkin. Ufq, deganda esa ko'rindigan olam, ya'ni dunyo nazarda tutiladi". [4.26] "Anfus" so'zi tashqi, aniqrog'i, ko'rinish turgan olamga nisbatan ishlatiladi. Lug'atda dunyo aslida tamoman boshqa, ya'ni ochko'z va nuqsonli ayol ma'nosida qo'llanishi aytilgan [4.344]. Adabiyotshunos N.Jabborovning yozishicha, "Dunyo" timsoli aksar "ayol" obrazi orqali suvratlanadi. Asli arabcha so'z bo'lgan "dunyo" ayol jinsi (jenskiy rod)ga mansub ekani ma'lum" [5.80]. Dunyoni ayol timsolida gavdalantirish adabiy an'anaga aylangan. Aynan ayol so'zi ishlatilmasa-da, tasvirda uning noz-u ishva qilishi, avval o'ziga og'dirib, so'ng zor-zor yig'latishi kabi istioralarning qo'llanilishi buning yaqqol isbotidir [2.130-131].

Xalq ruhiyati, donishmandligini ifodalagan maqollarda ham dunyoning o'tkinchi, omonatligiga urg'u berilgan: "Bu dunyo o'tar-ketar, yuzi qoralik qolar", "Dunyo – bevafo, mol-dunyo – bebaqo"[6.167-169]. "Torga – tor, kengga – keng dunyo" kabi falsafiy ahamiyatga ega maqollar keyinchalik bitilgan she'rlarga ham turtki bo'lgan. E'tiborli jihati, maqollarda, dunyo bizni o'rab turgan olamdan tashqari ko'chma ma'nolarni ham ifodalab kelgan. "*Devonaga ikki dunyo barobar*", "*Dunyoning kerakligini bozorda bildim, Oxiratning kerakligini — mozorda*". Ushbu maqolda dunyo va oxirat so'zlari ishlatilib zid ma'nolilik yuzaga kelsa-da, olam ko'proq mol-dunyo, boylik ma'nosini ifodalagan.

O'zbek xalq ko'shiqlarida dunyo obrazining ma'nolar ko'lamini yanada kengayib, takomillashgani ko'zga yaqqol tashlanadi. Ularda lirik qahramonning ruhiy holati, ichki kechinmalari ham dunyo poetik obrazi orqali aks ettirilgan. Quyidagi she'riy parchada ifodalanayotgan fikr va ko'tarinki kayfiyat olam so'zi orqali anglashiladi:

*Bu olamga kelib topgan
Mening mehribonimsan.
Senga qilurman fig'on,
Ko'ngil armoni jonimsan .[7.14]*

Bu kabi xalqona qo'shiqlar sodda va ohangdorligi, obrazlar olamining rang-barangligi, xalq orasida keng qo'llanuvchi turli iboralarining ishlatilishi bilan ham kishi qalbiga, shuuriga chuqur kirib boradi.:

*Yorim bergan uch olma,
Uchisi uch bo'lak ekan.
Maqsadimga yetmayman,
Bevafo dunyo ekan .[7]*

Lirik qahramon – oshiq o'z qismatidan norozi. Chunki "bevafo dunyo ekan". Qo'shiqlarda dunyo, makkor, ayyor qiyofada tasvirlanadi. Mana bu lirik parchada esa oshiqning sevgilisi unga rozilik bildirsa, "dunyo turguncha turishini" ya'ni umri uzun bo'lishini tilaydi:

*Ariq labida yulg'in,
Sen mening yorim bo'lg'in.
Sen mening yorim bo'lsang,
Dunyo turguncha turg'in .[7]*

Qo'shiqlarda inson ruhiy holati va kayfiyati turli badiiy vositalar yordamida ochib berilgan. Badiiy tasvir vositalarini qo'llash orqali ta'sir kuchi, mazmun yanada kengaytirilgan. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, o'zbek xalq og'zaki ijodida dunyo obrazi vaqt va zamon ma'nolarini ham yuzaga chiqargan.

*Oq olma, qizil olma pishmaydikan,
Ikki yaxshi bir yerga tushmaydikan.
Ikki yaxshi bir yerga tushib qolsa,
O'tgan dunyosini sira bilmaydikan . [7.170]*

Boshqa bir o'rinda umrning qisqaligi, o'tkinchiligiga urg'u berilib, inson hayoti qushning parvozigiga tenglashtiriladi: dunyo kaptarxonaga qiyoslanadi. Mumtoz adabiyot namunalarida dunyoning rabot, karvonsaroy, mehmonxonaga o'xshatish ko'p uchraydi. Bu esa xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotdagi dunyo timsoliga xos badiiy tasvirlarning bir-biriga yaqinligidan ham dalolat beradi.

*Dunyoning aslini bilgin ko'hnadir,
Aqlini bilgan odam donodir...
Bu dunyosi bir kaptarxonadir,
Biri uchsa, biri kelib qo'nadir .[7.223]*

Dunyo obrazining makon va zamon, inson qismati, ijtimoiy-maishiy mazmunlar bilan uyg'unlashuvi, ayniqsa, xalq dostonlarida o'ziga xos ifoda topgan. Xalqimizning nodir durdonasi sanalmish "Alpomish" eposida ham dunyo ramziy-majoziy ma'nolarda talqin qilingan. Dostonda keltirilgan "foniy dunyo", "bebaqo dunyo" poetik birikmalari qahramonlarning ruhiy kechinmalarini yanada yorqinroq ifodalagan.

*Qiyg'ir degan qush o'ltirar qiyoda,
Ne ko'rib kechirding foniy dunyoda,
Qiz bo'lsang ham qilgan ishing
Bir nechadan ziyoda . [8.168]*

Ma'lumki, og'zaki nutqda qiyg'ir shaklida uchraydigan qirg'iy – yirtqich qushlar turiga kiradi. U turli jonzotlarni ovlab kun kechiradi. Qiyo – qiya, ya'ni bir tomoni pastlik bo'lgan tepalik, qoya. Bu qush shu yerda turib, o'ljasini kuzatadi. Bu o'rinda o'xshatish badiiy sa'ati vositasida fikr jonli ifodalangan. Qirg'iy qushi o'limga ham ishora qilgan.

Ko'rinadiki, dunyo so'zining yozma adabiyotda badiiy obraz darajasida shakllanishida xalq og'zaki ijodi namunalarining ham o'ziga xos o'rni bor. Badiiy so'z ma'nosining kengayib borishi, badiiy didning o'sishi, turmush tarzidagi o'zgarishlar xalq og'zaki ijodida yaratilgan obrazlarga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Qadimda og'zaki ijodda yaratilgan dunyo obrazi vaqt o'tgani sari poetik tamoyillar asosida shakllanib yozma adabiyotda g'oyaviy-badiiy jihatdan yuqori obrazlar sirasidan o'rin oldi.

Yozma adabiyotda dunyo obrazi uchragan eng qadimgi manba bu O'rxun-Enasoy bitiktoshlaridir. Jumladan:

*Yuzada ko'k tangri,
Ostda qora yer qilindi,
Ikkisi ora kishi o'g'li qilindi .[9.111]*

Aslida, mazkur parchalarda dunyo, olam, jahon kabi so'zlar alohida bir tarzda uchramasa-da, mazmun va fikr yo'nalishidan dunyo haqida so'z borayotganini anglashiladi:

Alp erini balbal qisdi .[9.111]

O'tmishda turkiylar qabrtoshlarni balbal deyishgan. Bu o'rinda balbal taqdir, inson qismati, dunyo, zamon ma'nolarini ham ifodalagan.

Olam, uning mohiyati, yaralishi haqidagi qarashlar qadim zamonlardan oq insonlarni qiziqtirib kelgan. Buni qadimgi yozma yodgorliklar, xalq ogʻzaki ijodi namunalarida keltirilgan dunyo-ning yaralishi bilan bogʻliq xilma-xil tasavvurlar misolida kuzatdik. Markaziy Osiyo xalqlarining mushtarak yodgorligi boʻlgan “Avesto”da esa bu dunyo va narigi dunyo haqidagi koʻplab mulohazalarga duch kelamiz. Asarda dunyo Miynu va astumand¹ shaklida uchraydi: Miynu va astumand (moddiy) olam ashavanona tirikligini boshdan-adogʻ madh etamiz. [10.158]

Kuzatishlarimizdan maʼlum boʻladiki, Sharq xalqlari adabiyotida dunyo obrazi shakllanish tarixi, ayrim poetik xususiyatlari, semantik strukturasi, ifoda tarzi kabilarga koʻra umumiy jihatlariga ega boʻlsa ham, oʻzbek mumtoz adabiyotida yaratilgan mazkur namunalar turkiy xalqlar ijtimoiy-maishiy turmush madaniyati, ogʻzaki ijodi va adabiyoti bilan bevosita bogʻliqdir. Xalq ogʻzaki ijodidagi dunyo obrazi qoʻllagan maqollar, xalq qoʻshiqlari, dostonlari fikrimizning yorqin isboti boʻla oladi. Ularni ilmiy jihatdan tadqiq qilish esa mumtoz sheʼriyatimizdagi dunyo obrazi mohiyatini yanada teranroq tushunishga, qolaversa, turkiy adabiyotning oʻziga xos timsollar tizimi, ularning yuzaga kelishi va badiiy imkoniyatlarini atroflicha tahlil qilishga ham yoʻl ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. *Alpomish. Aytuvchi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1992. 168-bet.*
2. *Avesto. Fors tilidan Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. 608-bet.*
3. *Jabborov N. Maoniy ahlining sohibqironi. Adabiyot. – Toshkent – 2021. B-80.*
4. *Muhammad Gʻiyosuddin. Gʻiyos-ul-lugʻot. Iborat az 3 jild. Jildi 2. – Dushanbe: Adib, 1987. B-20.*
5. *Oq olma, qizil olma. Oʻzbek xalq qoʻshiqlari. – Toshkent: Fan, 1972. 14-bet.*
6. *Qayumov A. Qadimiyat obidalari. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1972. 111-bet.*
7. *Rustamov A. Soʻz xususida soʻz. – Toshkent: “Yosh gvardiya” nashriyoti, 1987. 83-bet.*
8. *Shavkat Rahmatullayev. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. – Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2003. 112-bet.*
9. *Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Ikki tomlik. 1 tom. M., 1981. 130-bet. 34. 5.*
10. *Oʻzbek xalq maqollari. Ikki tomlik. 1 tom. – Toshkent, 1987. 167-169-betlar.*

¹ Qarang: Avesto. Fors tilidan Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. 608-bet, 39-izoh: Miynu – “Avesto”da “maynyu” yo “maynu”. Pahlaviyda “mayxun” maʼnosi – oʻzga olam yoxud moddiy olam yaralishidan burungi olam. Miynu yo maynyu moddiy olam tugab, koʻpgan lahzada yana bino boʻladi. Bizning tushunchamizdagi behisht yoxud firdavs miynuning mazmuniga mos keladi. Manbalarda kelishicha, har bir jonli, jonsiz narsa hali moddiy olamga kelmasdan burun miynu olamida mavjud boʻlgan. Sharq adabiyotida bu tushuncha ruh, javhar kabi hodisalarni ifodalagan. Miynu yolgʻiz insonlargagina xos hodisa emas, balki jonivorlar, gilyohlar hatto jonsiz jismlar va hokazolar miynu olamida oʻz miynulariga ega boʻlganlar. Ahuraviy olam ijodkori yoxud yaratguvchisi Spinga Maynyu, Ahrimaniy olamning xoliqi Angar Maynyu (Ahriman)ning har bir xilqatning alohida-alohida miynusidir. Gohlarda, “Yangi Avesto”da va boshqa bir qator manbalarda bu ikki hodisa xilqatning birlamchi miynulari yoxud ikki egiz (hamzod) miynu sifatida tilga olinadi. Shuningdek, amshosipandlarning har biri, ilohlar nimaningdir miynusi hisoblanadi va moddiy olamda moddiy-dunyoviy jismga kiradi. Avestoshunos Mehrdod Bahor olamning yaralishi xususida mazdaparastlar falsafasini tahlil qilgan ekan, shunday yozadi: “Avvalda zamon chegara bilmasdi, bepoyon, yaʼni azaliy va abadiy edi. Jahon ikki – yorugʻlik va zulmatdan iborat boʻlib, yorugʻlik yohud nur olamiga Hurmuzd (Ahura Mazda) va zulmat olamiga Ahriman hokim edi. Hurmuzd Ahrimanni jamuljam zulmat, qorongʻilik sifatida bilardi. Biroq u oʻzini zulmatning bosimidan yoxud tajovuzidan himoya qilish uchun cheksizlik zamonidan chegaralangan zamonga yuz burdi va 12 ming yillik zamonni yaratdi. U paytda zamonning oʻzidan boshqa hech bir xilqat mavjud emas edi. Hurmuzd chegaralangan vaqt-zamonni yaratganini koʻrgach, u ham shunday qilishga azm etdi. Bu oʻn ikki ming yilning uch mingi jahon miynusini yaratmoqqa ketdi: amshosipandlar, ilohlar va moddiy olam miynulari – osmon, suv, zamin, gilyohlar, hayvonlar va odamlar yaratildi. Uch ming yillik soʻngida Ahriman yorugʻlik olamiga hujum qildi va muqaddas “Ahunavar” (“Yasa ahu Vayryu”) qoʻshigʻini eshitgach taqqa toʻxtadi-da zulmat qoʻriga choʻkdi. Shundan keyin Hurmuzd ikkinchi uch ming yillik ibtidosida moddiy jahon miynulariga tanvujud bahsh etdi...”